

СЕЙТҚАЛИ МАДУАН, АЙДОС АБПАЗОВ,
ЕЛБОЛ РАЙХАНҰЛЫ

ТЫВАЛАРДЫҢ КӨКМОНШАҚ РУЫ

В статье рассматриваются культура, традиции и обычаи, племенная система тувинцев китайских селений Аккаба и Калканас.

Makalede Gin'in Akkaba ve Kalkanas bölgesinde yaşayan tvaların kültürü, örf-detleri ve soyluk sistemi v.s incelemektedir.

Сібір даласындағы – түрік халықтардың бірі тывалардың өздері қоныстанған өңірден тысқары, Қытайда өмір сүріп жатқан бір бұтағы, бүгінде монғол атанып, ұлттық нанымын жоғалтып алу алдында тұр, олар әсілінде түрік тілді тывалар бола тұрсада өзгелер жағынан монғол аты телініп жүрген осы бір этникалық топ өздерін көкмоншақ атайды.

Бізіді қызықтырған осы бір азғана түрік халқының тарихы мәдениеті туралы 2006 жылы маусым және 2008 жылы қаңтар айында Қытайдың Шыңжаң өлкесі Қаба ауданының Аккаба қыстағы мен Буршын ауданының Қомқанас қыстақтарына барып қайтып тывалардың көкмоншақ руы туралы алғашқы ізденістер жасадық.

Тыва халқының түп тарихы тереңде жатыр, б.з. VI-VII ғғ. жататын қытай деректерінде тывалар туралы көптеп мәліметтер кездестіруге болады. Айталық, «Сүй патшалығының тарихы» атты кітаптің 84-шы томында теріскей тиек баянында «Солтүстік теңіздің (Байкал) күнгейінде тывалар отырады [1.210]», - деп жазылса, сондай-ақ «Жаңа Таң патшалығының тарихы» атты кітаптің 217-шы томында күйгүр баянында «Тыба (тыва) жерінің терістігі кіші теңізге, батысы кенгүнге (қырғыздар), түстігі күйғырға тіреледі. Олар үш ұлысқа бөлінеді, өздерін өзі билейді, халық салтында жыл қайыру болмайды, үйлерін шөптен тұрғызады, мал өсірмейді, егіншілікті де білмейді, жерінде сарана көп өседі, соның тамырын қорек етеді. Онан тыс балық, құс, аң аулап күнелтеді. Сусар, бұғы терісінен киім киеді, кедейлері құстың қауырсынынан киім тоқып алады. Құдаласқанда байлары қалын малға жылқы айдатады, кедейлері бұғы терісі мен шөптің тамырын береді. Өлгендерін ағаш табытқа салып таудың ішіне қояды немесе ағашқа асады. Өлімді ұзатқанда түріктер секілді жылайды. Жаза заңы болмайды. Ұрылары ұсталып қалса, еселеп айып төлейді. Жыңгуанның 21-ші жылы (647) сарайға кіндік қағанатқа елші жібереді [2.625]», – делінген. Сонымен бірге, «Генгүндерден шығысқа қарай жүргенде ағаш атты түріктердің тыба, бекер, қаңаш ұлыстары орналасқан. Олардың ұлыс бектері іркін делінеді, үйлерінің төбесін қайынтозбен жабады. Жылқысынан сәйгүлік көп шығады, мұз үстінде ағаш аттарға мініп жүйткіп жүреді. Ағаш ат дегені аяғына тақтайды таңып бір таяқты қолтығының астына тіреп тебініп қалғанда жүздеген адым жерге дейін әрі тез, әрі ағынмен аға жөнелетін шаңғылар, олар түнде жортуылға шығып, күндіз үйлерінен шықпай жатады. Генгүндер оларды

өздерінің құлы есептейді [2.632]», – деп тывалардың тұрмыс-тіршілігі туралы нақтылы мәлімет береді.

Б.з. VII-IX ғғ. тывалар қырғыздардың билеп төстеуінде болды, оған дейін олар түрік қағанаты мен ұйғыр хандығының қол астында болған, XIII ғасырдан бастап монғолдардың басқаруына қарайды. Бұл жайында «монғолдың құпия шежіресінде» былай делінеді: «Қоян жылы (қызыл қоян жылы, 1207 жыл) Жошы орман елін басып алу үшін онқол шерік қосындарын шығарып Бұха деген адамға жол бастатты. Ойраттың Хутуға бегі түмен ойраты ең алдымен берілді. Осыдан кейін хутуға бек Жошыға еріп жол бастап түмен ойраттың елін аралатып, Шікшит деген жерге апарады. Жошы осы жолында ойрат, ғұрият, барқұн, үрсұрт, хаханас, хангас, тубас (тыва) руларын қаратып сол аймақты тәуелді етеді [3, 165]», – дейді (бұл жердегі «тубас» деген сөз тываның көпше түрі тывалар деген мағынада). Енисей өзені алабын Шыңғысхан бағындырғаннан кейін тывалар 800 жылға жуық монғол аксүйектерінің билеп төстеуінде болған деуге болады. Ұзақ уақыт тывалар монғолдардың қол астында болып аралас қоныстанғандықтан, тывалардың діни сенімі мен әдеп-ғұрыптары монғолдардың ықпалына барынша ұшыраған. Олар будданың лама дініне сенеді, тұрмыс-салты да монғолдарға ұқсап кетеді. Міне, осы себептердің нәтижесінде кейбір тывалар өз ұлтының атын тыва демей ұранхай монғолымыз, яғни «долан қошын ұранхай» деп атаған, мұның түркі тіліндегі балама мағынасы «ұлан-ғайыр даланы мекендеген адамдар» деген ұғымды білдіреді [4.87]. Сондықтан да тывалар «ұранхай, сойот» деп әрқалай аталып кеткен [5.609]. Ал, кейбір ғалымдар «ұранхай» деген атпен тыва (тубалар), саха, якут, түндік батыс Монғолияның түрік тілді этностарын атайды [6.188]. Шәкәрім Құдайбердіұлы өз шежіресінде: «Бұл ұранхай Қытайға қарайды, олар үлкен кімшікте, қосакөлде һәм танну ола тауының оң тұсында мекендейді. Олар өздерін тоба (тыва) деп атайды. Әлі күнге дейін түріктің ескі тілімен сөйлейді [7.51]», – деп ұранхай делініп жүргендер тывалар, яғни түркі халқы екенін ашып айтады.

Ал, қазіргі Қытайдағы тывалардың едәуір бөлігі өздерін әлі күнге дейін ұранхай монғолымыз деп атап жүр.

Қытайдағы тывалар қазіргі кезде елдің Шыңжаң-Ұйғыр автономиялы өлкесінің, Іле Қазақ автономиялы облысы, Алтай аймағының Қаба ауданына қарасты Акқаба қыстағында, Буршын ауданының Қомқанас қыстағында, Алтай ауданының Алақак, Шеміршек қыстақтарында тұрады. Тываның жалпы халық саны 3000-нан астам (тивалардың нақты халық саны туралы мәлімет болмады, себебі Қытай елінде жүргізілетін халық санағында тывалар монғол ұлтының қатарында саналып келді).

Енді, бұл тывалардың қайдан, қайжақтан келіп шыққандығы туралы немесе олардың осы Қытай жерінде ұлт болып қалыптасқандығы жөнінде нақты бір қанағаттанарлық жауап таба алмадық. Сонда да кейбір кезігіп әңгімелескен кісілердің сөздерін ескерсек, Қомқанас қыстағындағы Жамбыл кіреуке (ұлты тыва) ақсақалдын: «Біз Шыңғысханның ұрпағымыз,

Шыңғысхан таулы жермен соғыс аша отырып осы Қомқанас өңіріне келгенде бұл өңірдің сұлу табиғатына, асқар тауына, тұнық көліне, ну орманына тәнті болып қатты қызығып: «Мен жер әлемнің иесімін, мұнда моңғол тұру керек», - деп дүрбінұлыт деген тайпасын осында қалдырып басқаруға береді. Біз сол қалған тайпаның ұрпағымыз, менің 11-ші атам Мергін дашын деген кісі Шыңғысханның жол бастаушысы болған, «Мәнжу кұтбасы» деген кітапта:

Кер ат пен Қанас суын кесіп өтіп,
Татар мен орыстың басын біріктірдім.

деген сол атамыздың бірауыз өлеңі бар», – деп айтыпты.

Ал, Аққабә қыстағындағы Солыңғы (ұлты тыва) ақсақалдан сұрағанымда: «Біздің арғы ата-бабаларымыз Байқал деген көлдің терістігінде болыпты, Байқал деген сөз батпақты көл, батпақты бұлақ деген мағынада кейіннен сол жақтан жоңғар хандығы бізді осы өңірге қол астындағы әскері ретінде алып келген, біз сонда мойнымызда көк белгісі бар әскери қосын екенбіз. Сонан көк моншақ атаныпшыз, сол көк моншақ біздің қазіргі ру атымызға айналды. Біздің бұл араға келгенімізге 300 жылдың көлемі болды», – деп айтады. Енді, Қомқанас қыстағындағы Мағыпер (ұлты қазақ) ақсақалдың айтуына қарағанда: «Шыңғысхан бұл өңірге келген, бірақ мұнда көп тұрмаған. Шыңғысхан келуден бұрын бұл арада Енисей қырғыздары болыпты, Қомқанас көлінің аяғында сол Енисей қырғыздардың үлкен тастан жиылған көне молалары бар, оны ғалымдар Енисей қырғыздарының екенін дәлелдеді. Тывалар болса өздерінің тарихи дәстүрінде зират, мола жимайды. Ал, бұлар Шыңғысханның ұрпағымыз деп отырғаны ұзақ уақыт моңғол ақсүйектерінің билеуінде болған өздерінің ұлтының атын моңғол санап Шыңғысханға қатты табынған, қазірдің өзінде әрбір тыва отбасында бірден Шыңғысханның суретінің ілінуі содан, – дейді.

Бұл өңірдегі тываларды жоғарыда айтқандай ұзақ уақыт моңғолдардың билеп төстеуінде болып Моңғолияның Қобда өңіріндегі моңғол ақсүйектеріне қарап, өздерін басқаруға төре алдырып отырған.

Өздерін байырғы моңғол ұлтының бір тайпасы «Ұранхай моңғолымыз» деп атап келген тывалар неге моңғол емес? Бұған басты себеп олардың тілінде парық бар, тыва тілі түрік тілінің ұйғыр-оғыз тобына жатады, Қытайдағы тывалар да ұзақ уақыт моңғолдану процесі болса да көбі моңғол тілінде, қазақ тілінде еркін сөйлей алғанымен тывалар бүгінгі күнге дейін байырғы түрік тілін сақтап келген.

Мысалы:

Қытайдағы Тыва	Ресейдегі Тыва	Хакас	Қазақ	Моңғол
Даг	Даг	Тағ	Тау	Уул

Жылдыз	Сылдыс	Чылтыс	Жұлдыз	Од
Боран, үскен	Чаъс	Наңмыр	Жаңбыр	Бороо
Суық	Хем	Суғ	Өзен	Гол
Сиген	Сиген	От	Шөп	Өвс
Ыияш	Ыяш	Ағас	Ағаш	Мод
Кічі	Кижі	Кізі	Адам	Хүн
Авай	Ава(й)	Ижъе	Шеше	Эх
Бөрү	Бөрү	пүүр	Қасқыр	Чоно
Инек	Инек	Інек	Сиыр	Үнээ
Эр дунмай	Эр дунма (дунмай)	Ир туңма	Іні	Дүү
Саргүс	Саржаг	Хаяғ	Сарымай	Шартос
Үшкі	Өшкү	Ӧске	Ешкі	Ямаа
Дүүн	Дүүн	Кижъе	Кеше	Өчогдөөр
Қарак	Қарак	Харах	Көз	Нүд
Ча	Ча	Охча	Садақ	Нүм

Жоғарыдағы кесте арқылы тыва тілінің Ресейдегі тыва, хакас тілдеріне және өзіміздің қазақ тіліне ұқсайтындығын, керісінше моңғол тіліне ұқсамайтыны айқын көрінеді. Міне, бұдан моңғолдар деп жаңсақ айтылып, жүрген ұлттың тыва ұлты екенін айқын аңғаруға болады.

1976 жылы тамыз айында Қытай мемлекеттік ұлт істері комитетінің тапсыруы бойынша, Ішкі Моңғол автономиялы районы ұлт істері комитетінің тыва тілін зерттеуші профессоры Шожынжап Алтайға келіп Қаба ауданының Аққаба қыстағы, Буршын ауданының Қомканас қыстағы қатарлы жерді аралап осы өңірді мекендеген тывалардың тарихи ахуалы, тілі, тұрмыс-салты т.б. жақтарына тексеру-зерттеу жүргізе келіп, олардың тыва ұлты екенін растайды. Сонымен қатар, зерттеуші тыва жастарының жүйелі білім алуы үшін Тоды жазуынан қазіргі моңғол ұлтының қолданып отырған Ходүм жазуын қолдануы қажет дегенді ортаға салады. Алайда Қомканас пен Аққабадағы тывалар өздерін тыва ұлты дегенге мойынсал бола қойған жоқ. Әлде болса моңғолмыз деп атаудан жазбады [4.88]. Шожынжап профессордың бұл реткі сапарында бірге болған Мағыпер ақсақалдың айтуында: «Шожынжап тексере келе сендер тыва ұлтысындар, бірақ тыва ұлты болу-болмауды, моңғол болу-болмауды өздерін белгілейсіңдер,- дейді. Тывалар ақыры тыва болсақ ешкім білмейді, азғана ұлт қатарында қаламыз. Ал моңғол болсақ әлем таныған Шынғысханның ұрпағы боламыз. Бұрынғыдай моңғол болып жүре берейік, – деп, бұл ел өздерін моңғол деп атауды жөн көреді».

Ал, қазіргі уақытта тывалар қазақтармен және моңғолдармен аралас қоныстанғандықтан, оның үстіне төңірегіннің бәрі қазақтар, сол себепті біріншіден, моңғол, қазақ тілінің әсері, екіншіден, қытай тілінің әсері де күшейіп келеді. Тывалардың балалары мектепте моңғол тілінде оқиды.

Жоғары оқу орындарында моңғол және қытай тілінде оқиды. Сондықтан Қытайдағы тыва тілі отбасы көлемінде ғана қолданатын тіл ретінде дамуда.

Тывалар моңғол тілін, қазақ тілін жақсы білетіндіктен тывалардың адам аттары, жер аттары тываша, қазақша, моңғолша атаулармен де қатысты болып түрлі-түрлі болып аталады. Аққаба қыстағындағы тывалардың адам аттарын мысалға алсақ:

Солынғы – моңғол тілінде «жаңбырдан кейінгі кемпірқосақ» мағынасын білдіреді.

Аз жаргал – моңғол тілінде «бақыт» деген мағынаны білдіреді.

Бота – қазақ тілінде «түйенің жас ботақаны» деген мағынаны білдіреді.

Маадыр – тыва тілінде «батыр» деген мағынада.

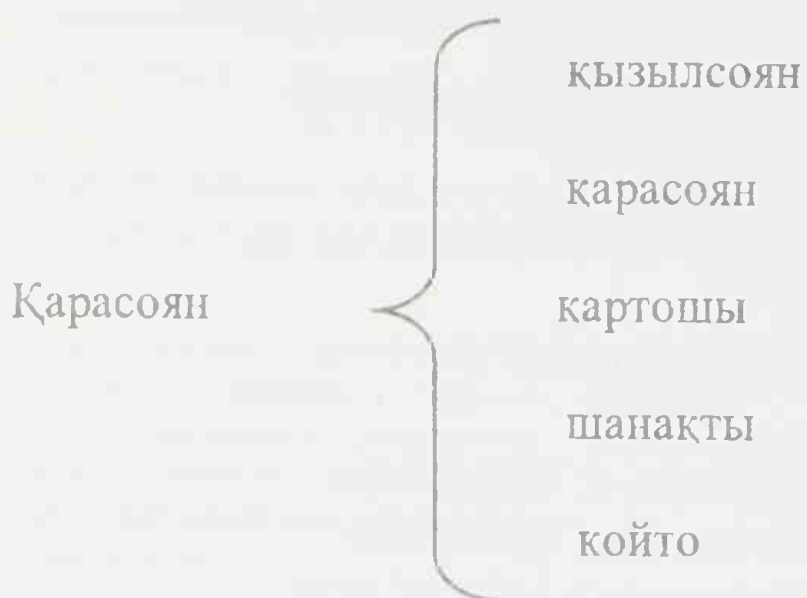
Төлеубай – қазақша адам аты.

Тывалардың қойған адам аттарынан олардың моңғол және қазақ халықтарымен байланысының етене жақын екенін аңғаруға болады.

Тывалардың рулық жүйесі туралы айтар болсақ, өз ішінде көкмоншақ, қарасоян, ақсоян сынды үш ірі тайпасы бар. Көкмоншақ негізінен Қаба ауданының Аққаба қыстағында, Алтай ауданының Алағақ қыстағында орналасқан. Шамамен жан саны 2 мыңға жуық. Қарасоян негізінен Буршын ауданының Қомқанас қыстағында, шамамен жан саны мыңға жуық, Ақсоян негізінен Қомқанас, Алағақ қыстақтарында, шамамен жан саны 300-ге жуық.

Тайпалар үлкен ұсақ руларға бөлінеді. Рулардың атауы төмендегідей:

Ақсоян екі руға бөлінеді.

Тывалардың рулық жүйесінің шежірелік дәстүрі әлі де сақталуда. Некелену салтында да қазақтар секілді жеті атаның ішінен қыз алуына тыйым салынған.

Қытайдағы тывалардың қазіргі ахуалы, салт-дәстүрі, тарихы жөніндегі тексеруді негізге ала отырып Қытай жеріндегі тывалар мен Ресейдегі тывалар бір ұлт деген тұжырымға келе отырып, Қытайдағы тывалар осыдан үш-төрт ғасыр бұрын белгілі-бір тарихи себептермен бүгінгі қоныстанған өңіріне көшіп келген. Алайда моңғол ақсүйектерінің билеуінде болғандықтан, ұзақ уақыт өздерінің ұлтының атынан айрылып, тыва демей моңғол аталып келді. Ал, кейінгі 20 жыл көлемінде олар қайтадан тыва ұлты атана бастады. Қазіргі уақытта тывалар көрікті тау, өзен абзалдығынан пайдаланып саяхат кәсібімен де шұғылданауда, саяхатшыларға ұлттық мәдени дәстүрін таныстырып, ұлттық экономикасын өркендетуде.

Тарих керуені қанша ұзаққа созылса да, ұлт бар жерде сол ұлттың ата-баба үрдісін жалғаған ұрпақ бар жерде, бір ұлттың тарихы із-дерексіз мүлдем өшіп кетуі мүмкін емес. Әсіресе, осы мақаладағы деректердің көпшілігі тывалар қоныстанған Аққаба қыстағының моңғол бастауыш мектеп директоры Солынғы (ұлты тыва) ақсақалдан және Қомқанас қыстағында ұзақ жыл қызметте болып тывалардың тұрмыс-салтымен әбден таныс Мағыпер Қатшанұлы (ұлты қазақ) ақсақалдан ауызекі жазып алған мәліметтер кұрады.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Сұйнама. 84 том. Теріскейтiek баяны, қытай тарихнамаларындағы қазаққа катысты деректер. II том. Пекин, Ұлттар баспасы, 2003 ж.
2. Жаңа таңнама. 217 том. Құйғыр баян, қытай тарихнамаларындағы қазаққа катысты деректер. II том. Пекин, Ұлттар баспасы, 2003 ж.
3. Моңғолдың күпия шежіресі. Пекин, Ұлттар баспасы, 2005 ж.
4. Буршын ауданының тарихи материалдары. II том. Үрімжі, Шыңжаң халық баспасы, 2002 ж.
5. Түркістан энциклопедиясы. Алматы, Қазақ энциклопедиясы, 2000 ж.

6. Каратаев О. Кыргыз этнонимдер сөздігі. Бишкек, Кыргыз-Түрік Манас университеті баспасы, 2003 ж.
7. Шәкерім Құдайбердіұлы. Түрік, казак, кыргыз һәм хандар шежіресі. Алматы, Олжас баспасы, 2004 ж.

RESUME

**S.Maduan, A.Abpaзov,
E.Raihanuli (Turkistan)**

The kokmonshak tribe of tuva

The article deals with the Tuva culture, customos and traditions, tribe system and etc. in Akkaba and Kalkanas settlements.